

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkisafına Dövlət Dəstəyi Fondu

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə
doktoru Faiq Ələkbərli

I Yazı

Yusif Vəzir Çəmənəmli (1887-1943) Şuşa şəhərində anadan olmuş, 1909-cu ildə Bakı realni məktəbini bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün əvvəlcə Peterburqa, daha sonra Daşkəndə getmiş və Daşkənd gimnaziyasına imtahan verib universitetə girmək hüququ qazanmışdır. Yusif Vəzir 1910-cu ildə Kiyevə gedərək Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, Bakıda nəşr olunan qəzet-jurnallara məqalələr göndərmişdir. O, Kiyevin ali məktəblərində təhsil alan Türk (Azərbaycan) tələbələrə ibarət xüsusi nəşriyyat heyəti təşkil etmişdir. O, universiteti bitirdikdən sonra Saratov məhkəmə palatasında hakimlik vəzifəsinə namizəd qəbul olunmuşdur. Yusif Vəzirin tutduğu vəzifə maaşsız olduğu üçün bir neçə aydan sonra başqa iş axtarmaq üçün Kiyevə qayıtmış və "Zemstvo" təşkilatına daxil olub cəbhəyə getmişdir.

1917-ci il Fevral burjuva ingilabı baş verən zaman Yusif Vəzir Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı-türk tələbələri ətrafına toplayaraq Türk Ədəmi Mərkəziyyət Firqəsi "Musa-vatın" Kiyev şöbəsini yaratmışdır. Həmin şöbəyə sədr seçilən Yusif Vəzir Ukrayna Respublikası yarandıqdan sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin Kiyevdə diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuşdur.

1919-cu ildə Ukraynadan Bakıya qayıtdıqdan az sonra baş nazir Nəsim bəy Yusifbəylinin təklifi ilə İstanbula səfir göndərilən Y.Vəzir 27 aprel işğalından sonra tutduğu vəzifəsinin başa çatmasını bildirdi və elan edib, Paris yaxınlığındakı Klüş adlı şəhərə köçmüşdür. O, burada "Paris xəbərləri" qəzetində əməkdaşlıq edib, "Şərq məktubları" başlığı altında yazılar çap etdirmişdir.

1925-ci ildə Yusif Vəzir vətəninə qayıtmaq üçün Parisdəki Sovet səlahiyyətli nümayəndəliyinə arizə ilə və Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Qəzənfər Musabəyova xüsusi məktubla müraciət edib. Q.Musabəyov da öz növbəsində Yusif Vəzirdən aldığı məktubu AKP (b) MK-nin birinci katibi S.M.Kirova təqdim edib ki, sonuncu da onun Vətənə qayıtmaq arzusunun müsbət cavabı verib. Bir ildən sonra Ümumittifaq İcraiyyə Komitəsinin 18 yanvar 1926-cı il tarixli qərarına əsasən Yusif Vəzir sovet vətəndaşlığına qəbul edilib və həmin ildə onun mühacirətdən vətənə qayıması gerçəkləşib.

Vətənə qayıtdıqdan sonra da elmi-bədii fəallığı ilə seçilən Çəmənəmli repressiya dövründə, yəni 1937-ci ildə Azərbaycan SSR

bir yolla inkişaf edib. Ədəbiyyat getdikcə saraylardan; əşraf və əyan məclislerinden xalqa doğru enməyə başlayıb. Və uzun müddət fars bürokratiyası ilə türk demokratiyası mübarizə etmiş və axırda türk xalqçılığı qələbə çalmışdır".

Əvvəlcə, şifahi ədəbiyyatla bağlı məlumat verən, nümunələr gətirən Çəmənəmli daha sonra yazılı ədəbiyyata müraciət etmiş, bu zaman ilk olaraq Nəsiminin, Xətayinin, Füzulinin ictimai-fəlsəfi görüşlərini şərh etməyə çalışmışdır. Məsələn, Nəsiminin hürufi, müəlliminin də Fəzlullah Nəimi olmasını diqqətə çatdıran Çəmənəmliyə görə, onun fəlsəfəsi elə Fəzlullah Nəiminin fəlsəfəsidir. Onun fikrincə, Fəzlullahla aid "Cavidanname"ni oxumaqla Nəsiminin fəlsəfi dünyagörüşünü dərk etmək mümkündür: "Nəsimi diyari-Rumə səyahəti əsnasında hürufiliyi açıqcasına nəşr eyləyir-

na misal kimi Xətayinin "Ey Xətayi, həqiqi bilib tanımışam bigüman, Onun üçün ox yaratdı, mən ona inkar idim", - beytini göstərmişdir.

Çəmənəmli daha sonra Füzulinin həyatı və yaradıcılığı haqqında da bilgi vermiş, onun Türk şair-mütəfəkkirləri arasında tutduğu yüksək mövqeyi ifadə etmişdir.

Onun fikrincə, milliyət hissi-ni birinci dəfə hiss edən, intibahın dəlili olan kriticizmdən istifadə edən M.F.Axundzadə Qasım bəy Zakirə birlikdə tənqid dövrünün nəsr və nazmda banisi sayılır. Çəmənəmliyə görə, Axundzadə və Zakir ictimai həyatımızın qüsurlarını görüb, eynilə göstərən mütəfəkkirlər olublar. O, yazırdı: "Zakir tam mənası ilə milliləşdirən, bizim ağacın meyvəsi edən şeirlər onun həziliyə və həvələrindədir. Azərbaycan təbiətinə məxsus zərəfət, kinayə, kəlayə və bəzən acı rixşənd və köhnələri

lümünə isə Şirvanlı Fətullah, Baba Nəmetullah, Yusif Ziyaəddin Məxdun, Azəri İbrahim Çələbi, Sadıq Əfəndi Şirvani, Mir Həməzə Nigari, Əli bəy Hüseynzadə və başqalarının aid etmişdir.

Çəmənəmli "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" əsəri ilə yanaşı, digər məqalələrində də milli fəlsəfə və ictimai fikir tariximizlə az-çox bağlı olan mövzulara toxunmuşdur. O, bu məqalələrində ("Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi", "Azərbaycanda Zərdüşti adətləri", "Folklor yolunda" və b.) daha çox qədim dövr və antik çağ Azərbaycan Türk fəlsəfə tarixindən bəhs etmişdir.

Onun fikrincə, Azərbaycan türklərində fəlsəfi fikirlərin rüşeymləri şifahi ədəbiyyatda öz əksini tapmış, daha sonra yazılı ədəbiyyatda inkişaf etmişdir. O, yazırdı ki, bu fəlsəfi fikrin rüşeymləri isə Kür-Araz

Yusif Vəzir Çəmənəmli və Azərbaycan mədəniyyəti

Yazıqlar İttifaqının üzvlüyündən çıxarılmış, Özbəkistan SSR-nin Urgənc şəhərindəki Xarəzm Vilayət Pedaqoji institutunda baş müəllim və eyni zamanda institut kitabxanasına müdir təyin olunmuşdur. 1940-cı il yanvarında Yusif Vəzir Urgəncdə həbs edilib Bakıya gətirilmiş, sonra 1940-cı ilin iyul ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsinə göndərilmişdir. Çəmənəmli 1943-cü il yanvar ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsində aclıqdan ya da ürək tutmasından vəfat etmişdir.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", "Tarixi-coğrafi və iqtisadi Azərbaycan", "Qızlar bulağı", "Sudentlər" və b.

Çəmənəmli "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" əsərində Türk ədəbiyyat tarixini araşdırmış, bu zaman müəyyən qədər ictimai-fəlsəfi fikir tariximizə aid şərhlər vermiş, eləcə də sosial fəlsəfə ilə bağlı bəzi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Öncə qeyd edək ki, Çəmənəmliyə görə də, ədəbiyyat iki qismdən, yəni şifahi və yazılıdan ibarət olub, onun birincisi birmənalı şəkildə Türk xalqının fikir qüvvəsinin və zehnin məhsuludur: "Şifahi ədəbiyyatımız Türk milləti qədər qədimdir. Yazılı ədəbiyyatımız başqa

bəyerməyib, yeni bir şey axtarmaq... Bu nöqtələrdə Zakir bizim ilə həmrüh və həmdardır".

Daha sonra Mirzə Kazım bəy, S.Ə.Şirvani və M.Ə.Sabir də bağlı məlumat verən Çəmənəmli bir qədər Sabirin yaradıcılığı üzərində çox dayanmışdır. O, yazırdı: "Sabir filosofdur, mürəbbidir, inqilabçıdır, nihilistdir, hamısında da səmidir... Sabir Zakirin həvələrindən doğma bir şairdir. Aralarındakı fərq budur ki, Zakir xəstə millətin bir əzası ilə məşğul olmuş, onu məhv edən mikrobları göstərmiş. Sabir isə bütün millət vücudunu təşrih edib onun çürümüş cəhətlərini meydana çıxarır. Zakir məhəlli şairdir; onun əsər-

mədəniyyətindən başlamış, eyni zamanda İran ilə Turan arasında gedən mübarizələrin zəminində və Böyük Midiya dövründə davam etmişdir: "Tarix göstərir ki, bu mübarizə üçün Şimali Azərbaycan mərkəz təşkil etmiş və nəticədə türk dili qədimdən "Böyük Midiya" adlanan Qaf dağı ilə Həmədan arasında hökmran bir vəziyyət almışdır... Xalq ədəbiyyatımızın tədqiqi yalnız bizim üçün deyil, bütün insanlıq üçün tarixə yeni bir səhifə əlavə edəcəyinə iman edənlərdənəm, çünki dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən birinin beşiyi Kür ilə Araz çaylarının arası olmuşdur. Bu mədəniyyətin əsrarını bilmək üçün xalq ədəbiyyatımız, bilxassə nağıllarımız qiymətli vasitə ola bilər".

Beləliklə, o, qədim dövrdə Türk fəlsəfəsinin təşəkkülü ilə bağlı yazırdı ki, bunun izinə, ilk növbədə şifahi ədəbiyyata aid olan nağıllarda rast gəlmək mümkündür. O, yazırdı: "Nağıl xalq ədəbiyyatının qeyri-ənvanından daha da qədim olmalıdır, çünki fikir, etiqad və fəlsəfə etibarilə Zərdüştin "Avesta" və hind-qədimin "Veda"sına yavıqlaşır". Çəmənəmli bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim fəlsəfi fikir tarixindən bəhs etdiyi halda, digər tərəfdən bu fəlsəfi fikrin Zərdüştin "Avesta" və hindlilərin "Veda"sı ilə yaxınlığından bəhs etmişdir. Məsələn, o iddia edirdi ki, bütün Azərbaycan Türk nağılları içində tanınmış olan "Məlik Məmməd" nağılında da zərdüştlük və vedalarda olduğu kimi, əsas fikir haqqın nahaqq qələbə çalmasından ibarətdir. O, yazırdı: "Məlik Məmməd" in fəlsəfi təbiətindəki ikiliyi təsvir eyləyir. Bir tərəfdə Hürmüzd və onun xəq etdiyi nur, abədi həyat, haqq və əclət, o biri tərəfdə də Əhriman və güruhu: qaranlıq dünyanın məhsulu divlər, əclahalar, bəxt, həsəd, fəna fikirlər. Bir-birilə abədi qarışmada olan bu iki qüvvə Hürmüzdün qələbəsinə nətəcənlər. Əbədli həyat bəxş edən, almanı oğurlayan divlər, Zümrüdünlərin balalarını öldürmək istəyən əclahalar, bəxt və həsədə qapılan iki şahzadə məhv olub gedirlər. Zirək, qüvvətli, təmiz ürəkli Məlik Məmməd isə qurtarı və işıqlı dünyanın bütün səadətinə nail olur".

"Tarix göstərir ki, bu mübarizə üçün Şimali Azərbaycan mərkəz təşkil etmiş və nəticədə türk dili qədimdən "Böyük Midiya" adlanan Qaf dağı ilə Həmədan arasında hökmran bir vəziyyət almışdır..."

lərində "provinçializm" (əyalətçilik) çoxdur. Sabir isə başqa bir zamanda vücuda gəlib, ümumşərqin intibahının şahidi olduğu üçün mövzularını geniş sahələrdən alır. Odur ki, bəzən Sabir azərbaycanlılıqdan çıxıb ümumislam və bəlkə ümuminsaniyyət şairi olur. Sabir ruhən şərqlidir, təmayülün Avropa mədəniyyətinin üstüdəsidir. Millətinin mütərəqqi olmasını istər, mədəniləşməsinə arzu edər".

A.A.Bakıxanov, Nəbati, A.Səhət, Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad və başqa ziyalılarımızın isə adlarını çəkməklə kifayətlənən Çəmənəmli çox maraqlıdır ki, "Osmanlıda yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər" bö-

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə çap olunur